Research Review
The Refereed & Peer Review International Journal
www.researchreviewonline.com
ISSN : 2321- 4708
Sep 2019, Year - 6 (77)
Paper ID : RRJ000045

પ્રારંભિક ગુજરાતી પત્રકારત્વનો ઇતિહાસ
(પ્રથમ સમાચારપત્ર, વૃત્ પત્ર અને સામયિકનાં સંદર્ભમાં)

સંશોધન કર્તા
બકુત્રા અનિલ દાનાભાઈ

પ્રસ્તાવના:

પ્રાચીન સમયથી જ સમાચારો, સંદેશાઓ કે માહિતીનું ખૂબ જ મહત્વ રહેલું છે. પ્રાચીન સમયના શાસકો કે રાજાઓ પોતાના આદેશો, સંદેશાઓ, માહિતી કે ઉપદેશ શિલાલેખો, અભિલેખો વગેરે દ્વારા પ્રજા સુધી પહોંચાડતા. પ્રાચીન ભારતમાં પણ વણઝારા લોકો ઠેર ઠેર ફરતા અને સમાચાર એકત્ર કરી લોકોને ગીતો અને વાર્તાઓના માધ્યમથી સંભળાવતા. સમય જતા લોકો સુધી જ્ઞાન, માહિતી અને સમાચારોના પ્રચાર-પ્રસાર કરવાના માધ્યમ તરીકે સમાચારપત્રો, સામયિકો, પત્રિકાઓનો વિકાસ થયો. કોઈપણ રાષ્ટ્રની પ્રગતિ અને ઉન્નતિમાં સામયિકો, સમાચારપત્રો અગ્રિમ ભૂમિકા ભજવતાં હોય છે. રાષ્ટ્રને રાહ ચીંધનારા અને પ્રજાને ઉજાગર કરનારાં સમાચારપત્રો કે સામયિકો કોઈપણ રાષ્ટ્રના પાયાના પથ્થર સમાન છે. સાચી દિશા તરફ જનારું પ્રગતિસૂચક અને યોગ્ય રાહ તરફ જનારું માર્ગદર્શક પત્રકારત્વ જ દેશને ઉન્નત શિખરે પહોંચાડતું હોય છે.

દુનિયામાં સૌપ્રથમ મુદ્રણકળા ચીનમાં શરૂ થઈ હોવાનું ઘણા ઇતિહાસકાર માને છે. પરંતુ છાપકામની વ્યવસ્થિત શરૂઆત ઈ.સ.૧૪૫૦માં જર્મનીનાં જાન ગુટેન બર્ગે શબ્દોના છુટા બીબાં તૈયાર કરીને કરી હતી. ગુટેન બર્ગે જ પ્રથમવાર છાપકામની શાહી બનાવી. ભારતમાં છાપકામની શરૂઆત ગોવામાં પોર્ટુગીઝોએ ઈ.સ.૧૫૫૦માં કરી હતી. પરંતુ ભારતમાં પ્રથમ વખત વર્તમાનપત્ર બહાર પાડવાનો શ્રેય અંગ્રેજાને જાય છે. અંગ્રેજ અધિકારી જેમ્સ ઓગસ્ટસ હીકીએ ઈ.સ.૧૭૮૦માં ‘બંગાલ ગેઝેટ’ અથવા ‘કલકત્તા ગેઝેટ એડવર્ટાઇઝર’ નામનું ભારતનું પ્રથમ વર્તમાનપત્ર શરૂ કર્યું હતું.[i]

ગુજરાતી મુદ્રણકળાની શરૂઆત:

પત્રકારત્વના વિકાસ માટે સૌથી મહત્વની અને પાયાની વસ્તુ મુદ્રણકળા છે. ગુજરાતી મુદ્રણકળાના વિકાસમાં સૌપ્રથમ ગુજરાતી બીબાંને જન્મ આપવાનું શ્રેય બહેરામજી જીજીભોઈને જાય છે. બહેરામજી જીજીભોઈ ‘બોમ્બે કુરિયર’ નામના છાપામાં કમ્પોઝિટર, પ્રિન્ટર અને અંગ્રેજી બીબાં પાડવાનું કામ કરતા હતા. તેમણે ઈ.સ.૧૭૯૭માં કેટલાક ગુજરાતી અક્ષર બનાવી બોમ્બે

ISSN : 2321- 4708
Sep 2019, Year - 6 (77)
Paper ID : RRJ000045

કુરિયર છાપામાં જાહેરખબરમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તેથી ઈ.સ.૧૭૯૭ને ગુજરાતી બીબાં (ટાઈપ)નું જન્મવર્ષ ગણાવી શકાય.[ii] અને આ રીતે અત્યારની ગુજરાતી મુદ્રાઓના આદિસ્વરૂપને બહેરામજી જીજીભોઈએ આકાર આપ્યો. આગળ જતાં તેમાંથી ગુજરાતી પત્રકારત્વના ઉદ્દભવ અને વિકાસના બીજ રોપાયા હતા. અને ત્યારબાદ સમયાંતરે ઘણા વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, પત્રિકાઓ ગુજરાતી ભાષામાં બહાર પાડવાના શરૂ થયા હતા. ઇતિહાસકારો ગુજરાતી પત્રકારત્વનાં ઇતિહાસને ત્રણ તબકકામાં વિભાજીત કરે છે.

૧. પ્રથમ તબક્કો :- ઈ.સ. ૧૮૨૨ થી ૧૮૮૦
૨. દ્વિતીય તબક્કો :- ઈ.સ. ૧૮૮૧ થી ૧૯૧૯
૩. તૃતીય તબક્કો :- ઈ.સ. ૧૯૨૦ થી ૧૯૪૭

જેમાં પ્રથમ તબક્કામાં 'વરતમાન', 'પ્રિયંવદા', 'ડાંડિયો', 'ખેડા વર્તમાન', 'બુધ્ધિપ્રકાશ', 'સ્ત્રીબોધ' જેવા સામયિકો, બીજા તબક્કામાં 'સુદર્શન', 'પ્રજાબંધુ', 'વસંત', 'ભરૂચમિત્ર', 'ગુજરાતદર્પણ', 'કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ' જેવાં સામયિકો અને ત્રીજા તબક્કામાં 'નવજીવન', 'સૌરાષ્ટ્ર', 'ફૂલછાબ', કૌમુદી', 'શારદા', 'કુમાર', 'જન્મભૂમિ', 'માનસી', 'હરિજનબંધુ' જેવાં સામયિકો મહત્વનાં બની રહયા છે.

જેમાંનું પ્રથમ ગુજરાતી ભાષાનું વર્તમાનપત્ર ‘મુંબઈ સમાચાર’ હતું.

ગુજરાતી ભાષાનું પહેલું વર્તમાનપત્ર ‘મુંબઈ સમાચાર’:

ભારતનું પ્રથમ વર્તમાનપત્ર પ્રગટ કરવાનું માન ભલે કોઈ ગુજરાતીને ન મળતું હોય પરંતુ ગુજરાતને માટે ગૌરવનો વિષય છે કે જેને ભારતીય પત્રકારત્વનો પાયો ગણવામાં આવે છે તેવા બંગાળી ભાષાના ‘સમાચાર દર્પણ’ અને ‘સંવાદ કૌમુદી’ આજે હયાત નથી. જ્યારે ગુજરાતનું પહેલું અને ભારત વર્ષનું બીજું દેશી વર્તમાનપત્ર ‘મુંબઈ સમાચાર’ આજે પણ પ્રજાની સેવા કરી રહ્યું છે.[iii]

ગુજરાતી પત્રકારિત્વનાં ઇતિહાસમાં પારસીઓનો ઘણો જ અગત્યનો અને મહત્વનો ફાળો છે.

મુંબઈ સમાચારના સ્થાપક:

ગુજરાતી પત્રકારિત્વનાં ઇતિહાસમાં પારસીઓનો ઘણો જ અગત્યનો અને મહત્વનો ફાળો છે અને આવા જ એક પારસી શ્રીમાન ફરદુનજી મર્ઝબાન દ્વારા પ્રથમ ગુજરાતી સાપ્તાહિક ‘મુંબઈ સમાચાર’ ઈ.સ.૧૮૨૨માં શરૂ થયું. ફરદુનજી મર્ઝબાન બહેરામજી જીજીભોઈના મિત્ર હતા એમણે જીજીભોઈના બીબાં (ટાઈપ) પરથી પ્રેરણા મેળવી પોતાના જ ઘરમાં પોતાના કુટુંબના સભ્યોની જાતમહેનત વડે ગુજરાતી ટાઈપના સેટ તૈયાર કર્યા હતા. અને મુંબઈ સમાચાર બહાર પાડયું હતું.

ISSN : 2321- 4708
Sep 2019, Year - 6 (77)
Paper ID : RRJ000045

મુંબઈ સમાચારનું શરૂઆતનું નામ 'શ્રી મુમબઈના સમાચાર હતું.[iv] શરૂઆતમાં મુંબઈ સમાચાર સાપ્તાહિક રૂપે પ્રગટ થતું હતું. સમયાંતરે તે સાપ્તાહિકમાંથી દૈનિક બન્યું. 'મુંબઈ સમાચાર'નો પ્રથમ અંક ૧ જુલાઈ, ૧૮૨૨ અને સોમવારે પ્રગટ થયો હતો. ફરદુનજી મર્ઝબાન પોતે જ વર્તમાનપત્રના પ્રથમ તંત્રી બન્યા હતા.

શરૂઆતી લવાજમ અને ગ્રાહકો:

આ પત્રનું લવાજમ મુંબઈમાં માસિક બે રૂપિયા હતું અને મુંબઈ બહારના ગ્રાહકો પાસે વધારાના ટપાલખર્ચ તથા નાણાવટાવ લેવામાં આવતા હતા. 'મુંબઈ સમાચાર' ના શરૂઆતથી ગ્રાહોકમાં ૧૫૦ જેટલા ગ્રાહકો તુરંત જ નોંધાઈ જવા પામ્યા હતા. જેમાં ૬૭ પારસી, ૧૪ અંગ્રેજ (જેમાં સનદી અમલદારો પણ હતા) ૮ હિંદુ અને ૬ મુસલમાન હતા. અને ૫૦ નકલો મુંબઈ સરકારે ખરીદવાનું ઠરાવ્યું હતું.[v]

નિડર અને નિષ્પક્ષ વર્તમાનપત્ર તરીકે 'મુંબઈ સમાચાર':

શરૂઆતમાં 'મુંબઈ સમાચાર' પારસી સમાજને સ્પર્શતા સવાલો ઉપરાંત સ્થાનિક સામાન્ય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતું. ઉપરાંત એના શરૂઆતના અંકોમાં વેપારીઓને ઉપયોગી માહિતી મોટા પ્રમાણમાં આપવામાં આવતી હોવાથી વેપારીવર્ગમાં એ અખબારે ભારે લોકપ્રિયતા હાંસલ કરી હતી. આગળ જતા આ સમાચારપત્ર એ સમયનું સૌથી નિષ્પક્ષ અને આડંબરરહિત સમાચારપત્ર બન્યું હતું. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ મુંબઈ સમાચારની પ્રશંસા કરતા કહ્યું હતું કે ભાષા ચોખ્ખી રાખવામાં, નિષ્પક્ષપાત તથા મધ્યમઅંશ વાળા વિચારો દર્શાવવામાં, કોઈપણ વિષયની ચર્ચામાં ઝેરીલાપણાથી દૂર રહીને પોતાનો અભિપ્રાય આપવામાં 'મુંબઈ સમાચાર' બીજા સમાચારપત્રોને ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. આ બાબતે એકઘટના નોંધપાત્ર છે. 'મુંબઈ સમાચાર'ના સહતંત્રી તરીકે રહી ચૂકેલ મહેરજીભાઈ પાલણજી માદન પ્રભાસ પાટણમાં થયેલ હુલ્લડની તપાસ માટે જૂનાગઢ ગયેલા અને લાંચની લાલચને વશ થયા વિના કેટલાક સ્વાર્થીઓએ છુપાવેલ દસ્તાવેજ મેળવી તથા છાપી હાહાકાર મચાવી દીધો હતો. એ તપાસના અંતે જૂનાગઢના નવાબ તરફથી એમને પોશાક ભેટ મળ્યો હતો. જે પણ તેમણે પરત કર્યો હતો.[vi] આ ઘટના સમાચારપત્રની નીડરતા, પ્રામાણિકતાનું ઉત્તર ઉદાહરણ છે.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં 'મુંબઈ સમાચાર'નું પ્રદાન:

'મુંબઈ સમાચાર'નું ભારતીય રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં પણ મહત્વનું યોગદાન છે. મુંબઈ સમાચારના તંત્રીઓ, પત્રકારો સ્વદેશી સરકારની હિમાયત કરતા તથા મુંબઈ સમાચારે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાને તેના કાર્યમાં પણ મદદ કરી છે. જ્યારે ગાંધીજીનો નાદ હિંદના રાજકીય ક્ષેત્રમાં ગુંજવા લાગ્યો તે અરસામાં નવરોજી બેલગામવાળાએ આ પત્ર ખરીદ્યું અને એ દ્વારા

ISSN : 2321- 4708
Sep 2019, Year - 6 (77)
Paper ID : RRJ000045

ગાંધીજી અને તેના નેતૃત્વ નીચે કાર્ય કરતી હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની નીતિને સમર્થન આપવા માંડ્યું. ગાંધીજી અને કોંગ્રેસને સબળ ટેકો આપનારાં અનેક અખબારો મુંબઈ અને ગુજરાતમાં તે સમયગાળા દરમિયાન દરમિયાન ઊભાં થયા હતા, પરંતુ ત્રણ દાયકા પૂર્વે 'મુંબઈ સમાચાર' જેવા સૌથી જૂનાં અને પ્રતિષ્ઠા ધરાવનાર ગુજરાતી સમાચાર પત્રે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાને જે સંગીન સહકાર આપ્યો તેને અસામાન્ય મદદરૂપ થઈ પડ્યો. ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓને પણ મહત્વ આપ્યું અને દેશની આઝાદીને ખાતર તેના તંત્રી સોરાબજી કાપડિયાએ ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ સમયે જેલયાત્રા પણ ભોગવી હતી.[vii]

'વરતમાન' ગુજરાતની ભૂમિ પરથી પ્રકાશિત પ્રથમ વૃત્ પત્ર:

'મુંબઈ સમાચાર' ગુજરાતી ભાષાનું વર્તમાનપત્ર હતું પણ તે મુંબઈથી પ્રકાશિત થતું હતું. સમયાંતરે ગુજરાતમાં જ છાપખાનાઓ અને સમાચારપત્રો શરૂ થયા હતા. ગુજરાતમાં પ્રથમ ગુજરાતી 'શિલા છાપખાનું' સુરતમાં ચાલુ થયું અને ત્યારપછી અમદાવાદમાં ઈ.સ.૧૮૪૭માં શ્રી બાજીભાઈ અમીચંદે શિલા છાપખાનું શરૂ કર્યું.[viii] આ જ સમયે ઈ.સ.૧૮૪૮માં અમદાવાદમાં શ્રીમાન ફોર્બસ સાહેબ અને ગુજરાતી કવિ દલપતરામના પ્રયત્નોથી 'ગુજરાતી વર્નાક્યુલર સોસાયટી'ની સ્થાપના થઈ. આ સોસાયટી દ્વારા ગુજરાતનું પ્રથમ વૃત્તપત્ર 'વરતમાન' ઈ.સ.૧૮૪૯માં શરૂ થયું. શરૂઆતમાં એની છપાઈ શિલાપ્રેસ ઉપર થતી 'વરતમાન' ગુજરાતની ભૂમિમાં શરૂ થયેલ પ્રથમ ગુજરાતી પત્ર હતું. આ પત્ર દર બુધવારે નીકળતું હોય 'બુધવારિયું' તરીકે પણ ઓળખાતું રહ્યું.[ix]

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના એક કારકુન અમરેશ્વર કુબેરદાસ તેના પ્રથમ તંત્રી તરીકે નીમાયાં. ભોગીલાલ ભોળાનાથ અને ફોર્બસના શિરસ્તેદાર છોટમલાલ એમાં મુખ્યત્વે લખતા હતા. દલપતરામ વિદ્યાવૃદ્ધિ અને પ્રજાકેળવણી જેવા વિષયો પર તેમાં લખતા હતા. ઉપરાંત બજારભાવ, શહેર સમાચારને લગતા 'સમાચાર તેમાં છાપવામાં આવતા. શરૂઆતમાં આ સમાચાપત્રના આશરે સવાસો ગ્રાહકો હતા અને તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા છ હતું.[x]

'વરતમાન' પછી ગુજરાતમાં ખબરદર્પણ, અમદાવાદ સમાચારપત્ર, પ્રજા અભિભાષા, પ્રજામત, હિંદુસ્તાન વગેરે જેવા વર્તમાન પત્રો નીકળ્યા હતા.

ગુજરાતનું પ્રથમ સામયિક : બુદ્ધિપ્રકાશ

ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓની જાળવણી તેમજ વર્તમાન સમયની સર્વ બૌદ્ધિ પ્રવૃત્તિઓને પ્રસારવાના ફાર્બસના સદાશયથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મુખપત્રરૂપે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સામયિક શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.[xi] શરૂઆતમાં બુદ્ધિપ્રકાશ શિલાપત્ર પર છપાતું પરંતુ ત્યારબાદ બુદ્ધિપ્રકાશને ટાઈપ પર છાપવા માટે અમદાવાદ યુનાઈટેડ પ્રેસ નામની કંપની સ્થાપીને ઈ.સ.૧૮૬૪માં એની ઉપર બુદ્ધિપ્રકાશ છાપવામાં આવ્યું. આમ ટાઈપના છાપખાનાં ઉપર

ISSN : 2321- 4708
Sep 2019, Year - 6 (77)
Paper ID : RRJ000045

ગુજરાતમાં બુદ્ધિપ્રકાશ પ્રથમ છપાયું હોવાનું મનાય છે. આ સામયિકનો પ્રથમ અંક ૧૫ મે ૧૮૫૦ના રોજ અમદાવાદથી પ્રગટ થતો હતો.[xii] પ્રથમ અંકમાં ૧૬ પાનાંઓમાં ૨૬ વિષયો આવરી લેવાયા હતા. જેમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીથી લઈ ફિલસૂફીનો સમાવેશ થતો હતો. તેની કિંમત પ્રતિ અંક ૧.૫ આના હતી. પાક્ષિક તરીકે દોઢ વર્ષ ચાલ્યા બાદ તે સમયે સરકારી વહીવટી તંત્રની ટીકાને કારણે તેમજ અયોગ્ય વિષયોને લગતા લેખોને કારણે બુદ્ધિપ્રકાશનું માં ઘટી ગયું હતું.

તે પછી ઈ.સ.૧૮૫૫માં ફોર્બસની વિનંતીથી દલપતરામ તેના તંત્રી બનવા સંમત થયા હતા. દલપતરામના તંત્રી બન્યા બાદ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સમાજની સંસ્કારી પ્રવૃતિનું મહત્વપૂર્ણ મુખપત્ર બની રહ્યું હતું. ગુજરાતમાં તે સમયે જે સાહિત્યિક પ્રવૃતિઓનો વિકાસ થઈ રહ્યો હતો તેની વિગતો કાવ્ય અને નિબંધ સ્વરૂપે પ્રકાશિત કરવામાં દલપતરામે ઉત્સાહ દાખવ્યો હતો. જે રીતે 'ડાંડયો', 'સત્યપ્રકાશ' અને 'ગુજરાતી શાળાપત્ર' ની કોઈ ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારની નીતિ હતી તેવી કોઈ બુદ્ધિપ્રકાશનાં પ્રકાશન પાછળ હતી નહી આથી બુદ્ધિપ્રકાશ જેને જનરલ કહી શકાય તેવું સામયિક હતું. દલપતરામ ૧૮૫૫ થી ૧૮૭૮ સુધી પ્રસ્તુત સામયિકનાં તંત્રી પડે રહ્યા હતા. ત્યારબાદનાં વર્ષોમાં બુદ્ધિપ્રકાશનું સંચાલન 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સમિતિના મદદનીશ મંત્રીઓથી માંડી હિરાલાલ પારેખ, બાલશંકર કંથારિયા, રણછોડલાલ છોટાલાલ પરીખ જેવા મહાનુભાવોનાં હાથે થતું રહ્યું હતું. 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સાહિત્ય ઉપરાંત સમાજશાસ્ત્ર, રાજકારણ, ધર્મ, તત્વજ્ઞાન, પ્રાણીશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પુરાતત્વ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને અર્થશાસ્ત્ર જેવા વિષયો સંબંધી માહિતી પ્રગટ કરતું હતું. ઉપરાંત કવિતા-વાર્તા, સંશોધનાત્મક લેખો, આસ્વાદલેખો અને સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય, રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય બનતી ઘટનાઓ પર પણ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માહિતી આપતું રહ્યું છે. દલપતરામનું દલપતપિંગળ આ સામયિકમાં ૧૮૫૫ થી ૧૮૬૦ દરમિયાન પ્રગટ થતું હતું.[xiii]

બુદ્ધિપ્રકાશ ગુજરાતનું સૌથી લાંબો આયુષ્યકાળ ધરાવતું સામયિક છે.

સમાપન:

આમ, પ્રસ્તુત સંશોધનપત્રમાં પ્રારંભિક ગુજરાતી પત્રકારત્વના ઇતિહાસ સંદર્ભે સૌપ્રથમ ગુજરાતી ભાષાનું વર્તમાનપત્ર, ગુજરાતની ભૂમિ પરથી પ્રગટ થયેલું પહેલું વર્તમાનપત્ર અને પ્રથમ ગુજરાતી સામયિકનો અધ્યયન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

પાદનોંધ

[i] યાસીન, દલાલ, 'અખબારી ઇતિહાસ', પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ,૨૦૦૬, પૃ.૪

[ii] હીરાલાલ, ત્રિભુવનદાસ, પરીખ, 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન', ખંડ-૨, પૃ.૧૮૬.

ISSN : 2321- 4708
Sep 2019, Year - 6 (77)
Paper ID : RRJ000045

[iii] રતન, માર્શલ, 'ગુજરાતી પત્રકારિત્વનો ઇતિહાસ', સાહિત્ય સંગમ, સુરત, દ્વિતીય આવૃત્તિ, ૨૦૦૫, પૃ.૬૫

[iv] પૂર્વોક્ત (૧), પૃ.૦૫.

[v] પૂર્વોક્ત (૩), પૃ.૬૬,૭.

[vi] એજન, પૃ.૭૪.

[vii] વિષ્ણુ, પંડ્યા, 'સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી પત્રકારત્વ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, પૃ.૧૪

[viii] શિવપ્રસાદ રાજગોર 'અર્વાચીન ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', યુનિ. ગ્રંથ. નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, પૃ.૨૬

[ix] હરપાલ રાણા, 'ગુજરાતનું પત્રકારત્વ અને સૌરાષ્ટ્ર', આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૨, પૃ.૨૭

[x] પૂર્વોક્ત (૩), પૃ.૧૦૩.

[xi] સંજય, કચોટ, ગુજરાતી પત્રકારત્વનું સાહિત્યિક અને સામાજિક પ્રદાન, વિદ્યોત્તેજક પરિષદ, આણંદ, ૨૦૧૪, પૃ.૬૬

[xii]પૂર્વોક્ત (૧), પૃ.૦૮.

[xiii] કિશોર, વ્યાસ, 'સાહિત્યિક સામાયિકો : પરંપરા અને પ્રભાવ', રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૨, પૃ.૪૮, ૪૯